

Κωνσταντίνος Αντ. Κατσουρός

ΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΙΣΜΟΣ

Στην αδελφή μου

1. Εισαγωγή

ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ ΩΣ ΤΡΟΠΟΣ ΖΩΗΣ, ως όραμα, ως εκφραστική αυτοπροσωπογραφία δεν είναι πια δυνατός. Δεν είμαι παραγωγός μιας κοσμοθεωρίας· θα 'θελα να παράγω λίγες μικρές αλήθειες, όχι τη μια και μοναδική.

Όταν βρίσκω ένα ενδιαφέρον λουλούδι ή φυτό, προσπαθώ να φανταστώ πώς θα μπορούσε να ταιριάσει με άλλα, αν μπορεί να δημιουργήσει ένα μπουκέτο ή σχήμα. Αυτή είναι μια εργασία κατασκευής όμοια με παζλ. Χρησιμοποιώ άλλες θεωρίες. Γιατί όχι; Πρέπει κανείς να δέχεται τους άλλους και μετά να βλέπει πού μπορεί να πάει από κει. Το ένα πράγμα πρέπει να στηρίζει το άλλο, γιατί οι θεωρητικές αλήθειες υπάρχουν στην πραγματικότητα μόνο με τη μορφή ευλογοφανειών.

Εγώ πάντως έχω πει αντίο στην εμπατική φιλοσοφική αξίωση για αλήθεια. Αυτή η ελιτίστικη έννοια της αλήθειας είναι ένα τελευταίο κομμάτι του μύθου, και ξέρετε ότι δεν θέλω να ξαναγυρίσω εκεί που μας οδηγεί σήμερα το “πνεύμα της εποχής”».

Κατ' αυτό τον τρόπο εκφράζεται για τον εαυτό του, για τον άνθρωπο της σκέψης, για τον διανοούμενο σήμερα, ο Jürgen Habermas, ο οποίος αρνείται να ακολουθήσει «τις μόδες της ακαδημαϊκής βιομηχανίας», σε μια συνέντευξή του με θέμα «Διαλεκτική του εξορθολογισμού», που δημοσιεύθηκε μαζί με άλλες συνεντεύξεις στον τόμο *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*.

Αποδέχομαι αδίστακτα την τοποθέτηση αυτή. Στην εισήγησή μου δεν θα ασχοληθώ καθόλου με το ρόλο, τη δράση, τις θεωρίες που διαμορφώθηκαν για τους διανοούμενους. Δεν με ενδιαφέρει εδώ να εξετάσω τις αντίθετες θέσεις που διατυπώθηκαν γι' αυτούς, για το τί είναι ικανοί να πράξουν ή αν είναι ικανοί για πράξη και παραγωγή ιδεών και θεωριών οι διανοούμενοι σήμερα.

Προτείνω αντιθέτως να μιλήσουμε για τη θρησκευτική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική, σχεδόν μυθική, διάσταση που διαπέρασε και κυριολεκτικά διέπλασε τους διανοούμενους σε μια μακριά ιστορική περίοδο, τουλάχιστον τους προοδευτικούς διανοούμενους και τα κινήματα χειραφέτησης. Θα μιλήσουμε για τους *έσχατους*, γι' αυτούς που υπήρχε η προσδοκία ότι θα γίνονταν πρώτοι (και οι *έσχατοι* *έσονται* πρώτοι), και για την κατάληξη την οποία έχουν στις μέρες μας. Ίσως, κατ' αυτό τον τρόπο, αντιληφθούμε καλύτερα τι συμβαίνει με τους διανοούμενους, αλλά επίσης, η πρόταση αυτή αποτελέσει κίνητρο για να σκεφθούμε κάποια, αρκετά σημαντικά ζητήματα των καιρών μας.

2. *Ιδεολογίες, προσωπικά συναισθήματα και πεποιθήσεις*

ΕΙΝΑΙ ΔΙΑΧΥΤΗ Η ΠΕΠΟΙΘΗΝΗ ότι οι πιο δυναμικές ιδεολογικές τοποθετήσεις του πρόσφατου παρελθόντος περιορίζονται με γοργό ρυθμό, στη δική μας και στις άλλες κοινωνίες. Σκέψεις, παρατηρήσεις και έρευνες υπογράμμισαν κατ' επανάληψη αυτό τον περιορισμό, σε τέτοιο σημείο ώστε να μπορούμε να το λαμβάνουμε ως δεδομένο, μολονότι είναι δύσκολο να εξακριβώσουμε από ποια πολιτική κουλτούρα θα αντικατασταθούν και για πόσο χρονικό διάστημα οι ιδεολογικές τοποθετήσεις που κυριάρχησαν ως τις μέρες μας. Το σύνολο των ορισμών και των επεξηγήσεων για τις ποικιλόμορφες πραγματικότητες, για τα πάθη, τους στόχους που συγκροτούν την ιδεολογική σκέψη, είναι ένα προϊόν επιχειρημάτων· αυτό θέλει να αποδυναμεί την αλήθειά του με την άσκηση του λόγου, αλλά αντλεί τη δύναμή του να πείθει από επιλογές και ελπίδες στις οποίες η θέληση, η ευσυγκλησία και τα συναισθήματα κατέχουν σημαντικό μέρος.

Ακριβέστερα, οι αγωνιστές των κινήματων και των κομμάτων, όσοι ενεργούν έχοντας πολιτικό προσανατολισμό, όλοι εκείνοι που ως εθελοντές, ή ως επαγγελματίες εκφράζουν μια δημόσια δραστηριότητα για αλλαγή και για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, αισθάνονται ότι αποτελούν μέρος ενός σχεδίου, που μπορεί να τεκμηριωθεί ορθολογικά, αλλά και να κατανοηθεί (εφόσον κατανοηθεί) με μια ηθική ένταση και στάση τόσο σαφή ώστε να συσκοτίζει ενίοτε την προβληματική που έχει σχέση με τα προσωπικά συμφέροντα, είτε πρόκειται για υλικά συμφέροντα είτε αναφέρονται στο status ή αφορούν την αυτοπραγμάτωση.

Η ηθική στάση συνοδεύει σοσιαλιστές, αναρχικούς, μαρξιστές, χριστιανοσοσιαλιστές, προοδευτικούς ποικίλης προέλευσης μέχρι και φιλελεύθερους και συντηρητικούς. Η κατεύθυνση που ακολουθεί η στάση αυτή είναι η κοινωνική

δικαιοσύνη. Όχι η δικαιοσύνη γενικά ή η δίκαιη κοινωνία, αλλά η κοινωνική δικαιοσύνη, επειδή ακριβώς η δράση και τα συναισθήματα ως σημείο αναφοράς, έχουν έναν ειδικό τομέα της κοινωνίας, εκείνου για τον οποίο η χειραφέτηση είναι επείγουσα και αποτελεί καθοριστικό και προσδιοριστικό παράγοντα: τους έσχατους. Χειρώνακτες, αγροτική πλέμπα, εργάτες, λαοί του τρίτου κόσμου, περιθωριακοί, αποτελούν τον ικανό να προκαλέσει συγκίνηση *partner* του εκτεθειμένου υποκειμένου, το ειδικό ανθρώπινο νόημα που οφείλει να κατακτήσει τη δική του δικαιοσύνη, κι έτσι να πλησιάσουμε το ιδεώδες της γενικευμένης δικαιοσύνης.

Ο αγωνιστής, αυτός που ενεργεί ή ο προοδευτικός πολιτικός, αφού ωριμάσει και οριστεί το σχέδιο και προσδεθεί σε μια γενική αντίληψη για την κοινωνία και την ιστορία, απαιτούν το ρόλο των έσχατων. Λογικά, οι έσχατοι και υποδεέστεροι φαίνονται ότι ορίζονται μετά τον προσδιορισμό των νόμων που εξηγούν την αδικία. Τους νόμους αυτούς θα πρέπει να τους αναζητήσουμε στις σχέσεις παραγωγής που παράγουν την εκμεταλλευόμενη τάξη για τον χριστιανό είναι οι κοσμικές αρχές εκείνες που οδηγούν τον πλούσιο να ανέχεται και να δικαιωνίζει την αθλιότητα, τον ισχυρό να καταπιέζει τον αδύναμο.

Αλλά αυτή η ικανή να προκαλεί συγκίνηση ανακαλύψη και στροφή προς τους έσχατους προηγείται της πρόσδεσης στη γενική αντίληψη για την κοινωνία και την ιστορία· αιτιολογεί την επιθυμία να εξηγηθούν και να κατανοηθούν οι αιτίες που προκαλούν τις αδικίες, τον πόθο να φθάσουμε σ' ένα σχέδιο χειραφέτησης.

Ότι οι *élites*, όπως μας εξήγησε ο Roberto Michels, επιδιώκουν άλλους σκοπούς και συμπεριφέρονται ακολουθώντας διαφορετικά συμφέροντα, δεν εμπόδισε γενιές προοδευτικών να θεωρούν ως υποχρεωτικό πέραςμα την αναφορά τους στους έσχατους, σαν να επρόκειτο για ένα είδος αυτονομιοποίησης. Έννοιες, όπως αυτές της επιλογής πολιτικού χώρου, της πίστης, του υπηρετώ, της πρωτοπορίας, στο εσωτερικό διαφορετικών πολιτικών αντιλήψεων, δείχνουν ότι υπάρχει ένα κοινό κίνητρο για αυτονομιότητα. Έτσι, ο προοδευτικός δημόσιος άνθρωπος, όταν θα χρειασθεί να αιτιολογήσει στον εαυτό του και στους άλλους στιγμές της ζωής του και των δραστηριοτήτων του θα καταφύγει στις εικόνες αυτές.

Αν μπορούσαμε να διατρέξουμε τους σταθμούς της προσωπικής διαμόρφωσης τόσων και τόσων αγωνιστών και ηγετών των κινημάτων και των οργανώσεων, θα ανακαλύπταμε πιθανότατα ότι οι έσχατοι επιβάλλονται ως αξία, ξεκινώντας από συγκεκριμένες εικόνες στην πορεία αυτής της διαμόρφωσης που προσλαμβάνουν τη σημασία της ολότητας ή και του καθολικού μετασχηματισμού.

Τα βιβλία που διαβάζονται κατά τα νεανικά χρόνια, από τον Ουγκώ ως τον

Ζολά, στον Γκόρκι και στον Ντίκενς και τόσους άλλους, υπήρξαν δίχως αμφιβολία ισχυρότατο στοιχείο για την «ανασφάλιση» της αδικίας. Ίσως πολύ πιο αποτελεσματικό από άλλα έργα που βοήθησαν άμεσα στη γνωστοποίηση και στην καταγγελία της αδικίας. Είναι ίσως πιο σημαντικό και πιο αποτελεσματικό να προκαλέσεις ένα επώδυνο συναίσθημα ταυτοποίησης παρά να προτείνεις ορθολογικά μια λύση. Αλλά και αυτός ο μαρξισμός, στα πιο διαδεδομένα κείμενά του, δεν ακολούθησε αυτή τη συνταγή;

Η εικόνα των «έσχατων» φαίνεται αληθινά να αποτελεί ένα άκρως ενδιαφέρον στοιχείο για τις επιστήμες εκείνες που μιλούν για μια παρούσα στις μέρες μας. Οι συνέπειες της εικόνας αυτής ήταν ανυπολόγιστες για τις πολιτικές συμπεριφορές και, εάν η λαϊκοποίηση —δηλαδή η έκλειψη των ιδεολογικών πεποιθήσεων σαν συνέπεια της εξάλειψης του ιερού στην κοινωνία μας— αποτελέσει το υποκατάστατο της εικόνας αυτής, ποια μπορεί να είναι τότε τα αποτελέσματά;

Ας περάσουμε λοιπόν στην εξέταση των ποικίλων μορφών που προσέλαβε η εικόνα των «έσχατων» που γίνονται πρώτοι, των σχέσεων ανάμεσα στο υποκείμενο και στην εικόνα και πώς αυτή η τελευταία τροποποιείται σαν συνέπεια των τροποποιήσεων που επήλθαν στην κοινωνική πραγματικότητα και σε εκείνη του υποκειμένου.

3. *Μια εικόνα των καιρών μας;*

Η ΙΔΕΑ ΟΤΙ ΟΙ ΕΣΧΑΤΟΙ έχουν έναν προορισμό, ότι επιδιώκουν την πραγμάτωση ενός κοινωνικού σκοπού και ότι ειδικά αυτοί αξίζουν την προσοχή και την έρευνα εμφανίζεται χρονικά και τοπικά πολύ μακριά από τη χριστιανική δύση. Αλλά μόνον τα τελευταία 150 χρόνια, και στις καπιταλιστικές κοινωνίες, η εικόνα των έσχατων αποκτά τέτοια δυναμική και διαδίδεται σε τέτοια έκταση.

Μεταξύ των τόσων μαρτυριών για το «πνεύμα» που επικρατούσε σε παλαιότερες εποχές ως θυμηθούμε το ταξίδι του Giacomo Casanova στο Cassano στην Καλαβρία για να γίνει γραμματέας του τοπικού Επισκόπου: φεύγει αμέσως από εκεί, νιώθοντας αποστροφή για τη φτώχεια και την αμάθεια των τοπικών πληθυσμών, αηδιασμένος τόσο ώστε να μπορεί χωρίς προβλήματα να είναι αρκετά περιγραφικός στην αφήγησή του. Είναι σίγουρα ένας «ανανεωτής», και όμως ανασκαλύπτει αισθήματα που ένας σύγχρονος ανανεωτής θα ντρεπόταν να ομολογήσει στον εαυτό του. Από το άλλο μέρος, η διαμεσολαβητική φωνή της Encyclopédie, υπογραμμίζοντας τον προβληματισμό γύρω από τη δικαιοσύνη απέχει πολύ από την ευαισθησία των αιώνων που έρχονται

και είναι καθαρά προσανατολισμένη ενάντια στην «ενοχλητική» μορφή της ζητιανιάς.

Ακόμη και σε εκείνο το ασύνηδες χωνευτήρι των ιδεών για τη δικαιοσύνη, όπως υπήρξαν τα χρόνια του Cromptwell, η αναφορά στους απόκληρους ως κοινωνικούς πρωταγωνιστές είναι σπανιότατη. Η γαλαζοπράσινη σημαία των ισοπεδωτών οδηγεί ένα μάλλον αποφασιστικό και αδιάλλακτο κοινωνικο-θρησκευτικό μεταρρυθμιστικό κίνημα στην κοινωνική αντιπροσωπευτικότητά του. Μόνον ο Winstanley και οι σκαφτιάδες διαβάζουν Βίβλο για να αναγγείλουν το μήνυμα της πολιτικής και κοινωνικής απελευθέρωσης των απόκληρων, διαισθανόμενοι το δεσμό που υπάρχει ανάμεσα στη φτώχεια και στις σχέσεις ιδιοκτησίας. Η μεγάλη σχολή σκέψης του αγγλικού φιλελευθερισμού ανοίγει τις πόρτες στους αντιπροσωπευτικούς προσανατολισμούς, αντιμετωπίζει το ζήτημα της δικαιοσύνης, συζητά τα δικαιώματα και τα θεμέλιά τους, αλλά φαίνεται να ασχολείται πολύ λίγο με τις κοινωνικές αναφορές ομάδων και ατόμων που ανήκουν στις κατώτερες βαθμίδες της κοινωνίας. Το πρόβλημα, σύμφωνα με τη λογική της εποχής, δεν είναι οι δούλοι αλλά η δουλεία. Θα πρέπει να φθάσουμε στον Owen για να συναντήσουμε το κοινωνικό ζήτημα.

Όμως το μεγάλο ποτάμι στο οποίο ρέει ο προβληματισμός για τη φτώχεια, για τις κοινωνικές διαφορές και τις σχέσεις μεταξύ των άνισων, είναι σίγουρα το ποτάμι των χριστιανικών πολιτισμών. Στην Παλαιά Διαθήκη και στην εβραϊκή θρησκεία εμφανίζεται εδώ κι εκεί με καθαρότητα το θέμα της φτώχειας, στον Ησαΐα και στον Αμώς που σωστά θεωρήθηκε ως προφήτης της δικαιοσύνης. Μια μελέτη των πρώτων εσολησιών γίνεται με τόλμη από το ρεύμα των Ebioniti και με τη διδασκαλία τους περνά στο Ισλάμ, όπως μας πληροφορεί ο Karl Polanyi στο έργο του *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*. Από το άλλο μέρος η ενσάρκωση στη φάτνη της Βηθλεέμ είναι ένα κοινωνικό παράδοξο όσο ο Σταυρός είναι υπαρξιακό παράδοξο.

Αλλά το πνευματικό φαινόμενο που έχει σαν αναφορά τη φτώχεια έρχεται συχνά σε δεύτερη μοίρα στη σκέψη του χριστιανικού κινήματος: μεταξύ των Πατέρων ο Αυγουστίνος ζει την εποχή του περισσότερο σαν κρίση ενός πολιτισμού του οποίου απειλούνται τα θεμέλια παρά σαν αντίθεση με τις ανισότητες. Εκείνος που καταγγέλλει την αθλιότητα και την αδικία είναι ο Μέγας Βασίλειος. Στο Μεσαίωνα, μέχρι το μεσουράνημα του Αγίου Φραγκίσκου, η ζητιανιά σαν παράδειγμα καλής ζωής εμπνέει αξιοσημείωτες κινήσεις, ωστόσο δεν γίνεται δυνατό να καταγραφούν όλες οι ανανεωτικές τάσεις, ούτε και το σύνολο των αιρετικών κινήματων: οι αιρετικοί «bonhommes», τους οποίους περιγράφει ο Larocque Ladurie επισκεπτόμενος το Montailou, ζουν ζητιανεύοντας αλλά δεν φαίνονται εξαθλιωμένοι, ούτε το ασκητικό μήνυμά τους αφορά την οικονομική κατάσταση των οπαδών τους.

Στο Μεσαίωνα λοιπόν έχουμε μια καμπή: οι φτωχοί δεν είναι μονάχα τα υποκείμενα που πρέπει να προστατευθούν από την αυθαιρεσία του πλούσιου και του ισχυρού, οι φτωχοί είναι εικόνες του Χριστού. Αλλά μόνον εφόσον διαβάσουμε αυθαίρετα, το μήνυμα αυτό, σαν κοινωνική πρόταση που προτείνει μια γενικευμένη φτώχεια παρά ένα γενικευμένο πλούτο. Έμμεσα κατηγορεί τον άδικο πλούτο και την ανισότητα, προτρέπει για αναδιανομή (ας θυμηθούμε εδώ τον Άγιο Μαρτίνο, τον επίσκοπο της Τουρ), εκτός από την παροχή βοήθειας. Δεν υπάρχει ωστόσο η πρόθεση να συγκεκριμενοποιηθεί μια πορεία κοσμικής χειραφέτησης ούτε γίνεται αναφορά σ' αυτήν από κάποια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα.

Η παροχή βοήθειας στους φτωχούς με τον Λούθηρο και τον Καλβίνο αποτελεί την πηγή πρωτοβουλιών και προγραμμάτων όπου υπερισχύει η πρόθεση να οικοδομηθεί μια κοινωνική τάξη, έστω κι αν η λογική που διέπει την πρόθεση αυτή είναι ευαγγελικής έμπνευσης. Στο χώρο της Μεταρρύθμισης δεν απουσιάζουν δυναμικά επεισόδια που συνδέουν τη χριστιανική διδασχή με τις κινήσεις των απόκληρων — ίσως για το λόγο αυτό η μορφή του Thomas Müntzer βρήκε τέτοια απήχηση στην εποχή μας — φυσικά όχι στην Ελλάδα. Ωστόσο, το 1800, οι χριστιανοί καλούνται συχνά να δρουν κοινωνικά και το κάλεσμα βρίσκει ανταπόκριση: όχι τυχαία ο όρος *κοινωνικό ζήτημα* εισβάλλει με χιλιάδες ντοκουμέντα, κείμενα και συζητήσεις. Και μεταξύ των συντηρητικών, που σαφώς δεν επιθυμούν συγκρούσεις αλλά την αρμονία μεταξύ των συντεχνιών, εδραιώνεται με σαφήνεια η αντίληψη για τη φτώχεια ως κοινωνικό γεγονός, η πεποίθηση ότι η ανισότητα είναι το αληθινά σύγχρονο πρόβλημα. Ακόμη και στο χώρο της Αντιμεταρρύθμισης, στην Ιταλία και στη Γαλλία, σ' ένα περιβάλλον αδιαλλαξίας και αντίδρασης, επανευρίσκουμε το σπέρμα του κοινωνικού καθολικισμού. Έτσι, για πρώτη φορά, μια ολόκληρη κουλτούρα αρχίζει να αντιλαμβάνεται την *κοινωνική διαφορά* ως *ανισότητα*.

Προφανώς, αυτός ο τρόπος εξέτασης των κοινωνικών καταστάσεων βρήκε την πιο αποτελεσματική συστηματοποίησή του στην παράδοση του μαρξιστικού σοσιαλισμού. Το ζήτημα της ανισότητας και των «έσχατων» υπάρχει ήδη σ' αυτούς που προηγήθηκαν, στον Rousseau και στον Saint Simon. Ο σοσιαλισμός των «ουτοπιστών» εξετάζοντας μάλλον τα κίνητρα παρά τις τελικές κατασκευές του, είναι φυσικά μια θεωρία για τη χειραφέτηση των έσχατων (ή μάλλον έτσι κρίθηκε από τα κινήματα της εποχής). Όμως με το μαρξισμό και με τον Proudhon επίσης οι έσχατοι κατακτούν μια *προσωπικότητα* που *διατρέχει την ιστορία*. Κυρίως με τον Proudhon και τη μη μαρξιστική γαλλική σοσιαλιστική παράδοση οι εργάτες και οι φτωχοί αποκτούν ηθική διάσταση. Για πρώτη φορά η ιδέα ότι οι έσχατοι θα γίνουν οι πρώτοι βρίσκει ένα κοσμικό σχέδιο: η κοινωνική προσωπικότητα της κατώτερης τάξης δεν είναι προσω-

ρινή, είναι δυναμικά η προσωπικότητα της τάξης που θα οδηγήσει την κοινωνία στη δικαιοσύνη.

Σε όλα τα προοδευτικά κινήματα θα παραμείνει έκτοτε η διάκριση μεταξύ εκείνων που ευνοούν τη χειραφέτηση σαν διάλυση της κατώτερης τάξης σ' ένα στάδιο ανώτερης υλικής και πολιτιστικής ζωής, και όσων αντιθέτως τη θεωρούν σαν άνοδο στην κλίμακα της εξουσίας (και επίσης ως κατάκτηση των υλικών όρων) δίχως να χαθεί η αρχική ιδιαιτερότητα. Κοινή παραμένει η ιδέα ότι οι έσχατοι είναι προορισμένοι για μια κατάσταση «αφθονίας»: συλλογικός πλούτος, πολιτιστικός πλούτος, κοινωνική εξουσία, ατομική ευημερία είναι διαφορές που μετρούν ελάχιστα σε σχέση με τη δυτική, από κάθε άποψη, απώθηση της ιδέας για μια κοινή, εξισωτική φτώχεια.

Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι οι έσχατοι φανερώνονται μόνο σε σχέση μ' ένα οικονομικό και κοινωνικό σύστημα στο οποίο η γενική αύξηση των αγαθών φαίνεται να επιροτεείται και να επιδοκιμάζεται, και στο οποίο οι όροι ανάπτυξης και μετασχηματισμός καταλήγουν να ορίζονται πολιτιστικά από αυξανόμενες ποσότητες αγαθών και υπηρεσιών που μπορούν να μετρηθούν.

4. Οι έσχατοι: μεταξύ αντιπροσώπευσης και ταυτοποίησης

ΣΤΟ ΜΥΑΛΟ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑ εκείνου που ασκεί προοδευτική πολιτική, που ως προσανατολισμό του έχει την κοινωνική εργασία και μελέτη, οι έσχατοι υπήρξαν μια εικόνα, μια σημαντική φαντασία, παραγόμενη και αναπαραγόμενη. Μια εικόνα που έχει την τάση να συγκεκριμενοποιεί πρόσωπα σε καταστάσεις στις οποίες αυτά μπορεί να περνούν ποικίλες δοκιμασίες. Το άτομο «έσχατος» δεν μας αρκεί, θέλουμε να συνομιλήσουμε με το είδος. Η εικόνα είναι η γέφυρα που μας επιτρέπει να προσποιηθούμε ότι συνομιλούμε, αλλά αφού αυτή δεν αποδίδει εννοιολογικά την αθλιότητα αλλά επιθυμεί να ορίσει με σάρκα και οστά τους κατώτερους, υπόκειται σε κλυδωνισμούς και επαληθεύσεις. Ο επινοητής έχει λοιπόν διάφορα προβλήματα να αντιμετωπίσει: αν τελικά το είδος των έσχατων έχει τον προορισμό του «ειλεκτού λαού», τότε είναι μάλλον ανάγκη το κάθε τι να συνταχθεί με αυτούς ή να ενταχθεί σ' αυτούς. Το να είσαι με το μέρος τους, σημαίνει ότι είσαι όπως αυτοί είναι... ότι γίνεσαι όπως είναι αυτοί.

Η τάξη είναι στ' αλήθεια ο περιούσιος λαός της Βίβλου, περιούσιος παρά τα συνεχή σφάλματά του και τη συνεχή ανάγκη θείων παρεμβάσεων και των προφητών. Από την άποψη αυτή η έννοια της πρωτοπορίας είναι μια λογική μεσολάβηση ανάμεσα στη δύναμη που περιυλίζει μια μυθική ιδέα και την

εμπειρική παρατήρηση· δυστυχώς δεν είναι δυνατή η επαλήθευση της πραγματικής και αληθινής πρωτοπορίας παρά μόνον εκ των υστέρων και για το λόγο αυτό η ικανότητα προσανατολισμού είναι πάρα πολύ μικρή. Ότι η ταυτοποίηση με τους έσχατους θέτει προβλήματα το μαρτυρά η διαρκής αναφορά που κάνουν τα μαρξιστικής έμπνευσης κινήματα στην ηθική των κατωτέρων που την χαρακτηρίζουν η εγκράτεια στα ήθη, η τήρηση των εθίμων, οι φιλίες, τα καλά γούστα και οι απλές συνήθειες, σ' ένα ατελείωτο πήγαινε έλα μεταξύ νομιμότητας και αθέτησης.

Διαφορετικός είναι ο τρόπος επίλυσης του ζητήματος (τουλάχιστον στο εργατικό κίνημα) στη βρετανική και βορειο-αμερικανική κουλτούρα που αναφέρεται στον πλουραλισμό και στη σύγκρουση. Ενώ στην ευρωπαϊκή περίπτωση η σχέση «υποκειμένο-εικόνα-προορισμένος» ξαναντύνει τη γύμνια της ταυτοποίησης, εκεί βρίσκουμε πρώιμα μια σχέση πληρεξουσιότητας και αντιπροσώπευσης. Η πληρεξουσιότητα επιτρέπει την αναγνώριση των διαφορών μεταξύ των υποκειμένων και τη σταθεροποίηση του ορίου πέραν του οποίου αυτή ανασκαλείται. Αλλά αν η αντιπροσώπευση φθάσει στο σημείο να εκδηλώνεται ως μια ανταλλαγή, η δυναμική προσκόλληση, η ισχυρή πίστη, που εξασφαλίζει ο μύθος των έσχατων, φθείρεται. Δεν ήσαν λίγοι οι ευρωπαίοι επαναστάτες συνδικαλιστές, που πεπεισμένοι για την προτεραιότητα της οικονομικής πάλης και επομένως και της αντιπροσώπευσης συμφερόντων ομοιογενών ομάδων (ενάντια στο κόμμα και στην πολιτική πάλη) κατέληξαν να παραιτηθούν από μεγάλο μέρος των χειραφετισιακών πεποιθήσεών τους και να αποδεχθούν «απογοητευτικές» για την πολιτική θεωρήσεις.

Σε ό,τι αφορά τελικά τον ιστορικό αναρχισμό, οι υλιστικές θέσεις για το ανθρώπινο πεπρωμένο εμποδίζουν να δωθεί ένας σαφής ορισμός του εκλεκτού λαού με κοινωνική όμως τοποθέτηση. Η διαφορά μεταξύ υποκειμένου που σκέπτεται και προορισμένων γίνεται πλήρως αποδεκτή, θα λέγαμε μάλιστα αναγκαία, επειδή το μήνυμα στηρίζεται στη μαρτυρία των ατόμων, των ομάδων, των καταστάσεων, στην άμεση και παραδειγματική δράση από την οποία μονάχα μπορεί να αποκαλυφθεί η κοινωνική αλήθεια.

Πιο σύνθετη είναι η σχέση με τους έσχατους της οποίας η επεξεργασία έγινε κατά τη διάρκεια της εξαιρετικής εμπειρίας του ρώσικου ποπουλισμού, αφού σ' αυτήν συμβιώνουν η ατομική δράση για την απελευθέρωση με το «να βαδίσουμε προς το λαό», στον οποίο η αλήθεια όχι μόνο δίδεται αλλά και ο οποίος προσχωρεί σε μια ανατέλλουσα αλήθεια. Όταν, μετά την καθολική ψηφοφορία, η χειραφέτηση επωφελήθηκε από τον αντιπροσωπευτικό προσανατολισμό, η σχέση βιώθηκε με πιο σύνθετο τρόπο, μαζί ως αντιπροσώπευση και ταυτοποίηση. Αυτό μας δυσκολεύει να δεχθούμε ότι στην πραγματικότητα δεν είναι οι έσχατοι που δίνουν τους αντιπροσώπους, αλλά είναι οι αντιπρό-

σωποι που προτείνονται ως αντιπρόσωποι.

Είναι εντελώς σπάνιο και τυπικό μόνο των συλλογικών κινήματων το φαινόμενο ενός αντιπροσώπου που εμφανίζεται αυθόρμητα από το σώμα των αντιπροσωπευόμενων. Εκ των πραγμάτων, εγώ ο πολιτικός άνδρας, εγώ ο συνδικαλιστής, εγώ ο κοινωνικός εργάτης, ζητώ να είμαι αντιπρόσωπος και εάν κάποιος το ζητήσει από εμένα ασφαλώς θα πρόκειται για έναν άλλο πολιτικό άνδρα, έναν άλλο συνδικαλιστή, έναν άλλο κοινωνικό εργάτη.

Ακόμα κι όταν η ιδέα της Πρόνοιας φαίνεται να είναι καθοριστική για την πορεία της ιστορίας, αυτή δεν εγγυάται ποτέ την τελική έκβαση της ιστορίας, κρατά την ουτοπία έξω από τον κόσμο. Κι όμως ο πολύ παλαιός τρόπος να βλέπουμε τον φτωχό σαν προνομιούχα και παράδοξη κατάσταση, οδηγεί τον χριστιανισμό σε κοινωνικούς αναβρασμούς και ζυμώσεις που αφορούν την ταυτοποίηση. Αλλά η επιθυμία για ταυτοποίηση ακολουθεί διαφορετικά μονοπάτια. Μερικούς τους οδηγεί σε απόγνωση, όπου η πολιτική και κοινωνική διάσταση εξαφανίζονται. Σ' άλλους προκαλεί ένα διχασμό ανάλογο με τη μαρξιστική ηθική: εγκράτεια σ' ό,τι αφορά τα ήθη από τη μια πλευρά, και ρεαλιστική πολιτική δράση από την άλλη (όπως ο πολιτικός του Pareto που δεν ζητά για τον εαυτό του αλλά για τους άλλους).

Ταυτοποίηση και αντιπροσώπευση είναι, όπως είδαμε, δυο επιδιώξεις που δεν μπορούν να διαχωρισθούν εντελώς, αλλά και που βρίσκονται σε διαρκή «πάλη» μεταξύ τους.

5. Οι έσχατοι: σχεδόν ένας μύθος

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΕΣΧΑΤΩΝ έδρασε για μια μακρά χρονική ιστορική περίοδο με τέτοιο τρόπο που μπορεί να συγκριθεί μ' ένα μύθο. Οι πρωτόγονοι μύθοι είχαν ως αντικείμενο φυσικά φαινόμενα, τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και φύσης, μυστήρια σχετικά με την προέλευση. Στην εξεταζόμενη περίπτωση η φύση αντικαταστάθηκε από την ανθρώπινη κοινωνία. Οι μύθοι εμφανίζονται αντί της ορθολογικής έρευνας, ακόμη κι όταν αυτή στηρίζεται σ' αυτούς. Ο μύθος των έσχατων συγχέεται και θρέφεται από έρευνες και επιχειρήματα που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες επιστήμες, που ωστόσο δεν καταφέρνουν να τον απορροφήσουν, δεν προϋποθέτει θεωρίες ούτε προκύπτει από θεωρίες. Αντίθετα προσδίδει μια άγνωστη δύναμη στην επιχειρηματολογία τους, προσδίδει δηλαδή σ' αυτές την απαραίτητη πειθώ και επικοινωνιακή λειτουργία. Συγκρινόμενος με τις σύγχρονες επιστήμες ο μύθος περιορίζεται σε ελάχιστα ουσιαστικά στοιχεία: να εξηγήσει ένα ανησυχητικό φαινόμενο, να μιλήσει με έμφαση για ένα αναπόφευκτο αποτέλεσμα, να διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Με την έννοια αυτή η μυθική σχεδόν διάσταση των έσχατων δεν είναι μια συνεκτική ιδεολογία ούτε μια ουτοπία, αλλά ο φορέας διαφορετικών ιδεολογιών και ουτοπιών.

Ο μύθος αποκαλύπτεται στηριζόμενος σε προγενέστερες πεποιθήσεις: η παλαιά ιδέα της ισότητας ή της αδελφότητας όλων των ανθρώπων συμβάλλει στο να γίνει μ' ανησυχητικό τρόπο κατανοητή η διαφορά μεταξύ των πρώτων και των έσχατων. Αλλά όπως παρατηρεί ο Karl Polanyi, η αθλιότητα που φαίνεται να είναι το παράγωγο ενός πλούτου που διαρκώς αυξάνεται, καθιστά τον προβληματισμό για τη φτώχεια καθολικό φαινόμενο.

Πιθανότατα αυτό έγινε δυνατό από το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του 1800 οι μάζες των απόκληρων θεωρούντο ομοιογενείς συναισθηματικές ανθρωπών που συγκεντρώνονταν σε περιφέρειες, χωριά, βιοτεχνίες, που είχαν κάποια γλωσσικά χαρακτηριστικά, ήθη και έθιμα. Η κοινωνική διαφορά θεωρήθηκε διαφορά μεταξύ ομάδων, περιγράφηκε και εξηγήθηκε σαν άδυστη ανισότητα, το τέλος της οποίας εντοπίζεται στο γεγονός ότι οι έσχατοι έσσονται πρώτοι. Αλλά εάν επρόκειτο να γίνουν οι πρώτοι, ως ένα κάποιο βαθμό, αυτοί ήσαν ήδη πρώτοι. Το νόημα του Πρώτου έχει αναζητηθεί στο ρόλο τον οποίο αυτοί αναλαμβάνουν (την παραγωγή της αξίας) ή στα ηθικά γνωρίσματά τους (Proudhon). Πρώτος σημαίνει κάτι το σημαντικό, ότι δηλαδή η χειραφέτηση οφείλει να πραγματοποιηθεί μέσω του άμεσου πρωταγωνιστικού ρόλου εκείνου που επιδιώκει τη χειραφέτηση, και όχι μέσω ενός τρίτου. Μια επιβεβαίωση της μυθοποίησης του υποκειμένου βρίσκουμε στο γεγονός ότι σπάνια εκείνοι που συστηματοποιούν ουτοπίες ή θεωρίες που αφορούν κατώτερες κοινωνικές ομάδες περιέγραψαν και μελέτησαν τη ζωή τους, τόλμησαν να διαβούν το όριο που χωρίζει τη γενική εικόνα από την καθημερινότητα. Ίσως για να μην εξασθενίσουν την ταυτοποίηση με την εικόνα των κατωτέρων κοινωνικών ομάδων.

Στην πραγματικότητα οι κοινωνικές επιστήμες που ερεύνησαν για τους φτωχούς, για τους εργάτες, για τους «καθυστερημένους» λαούς, είχαν μια εξέλιξη παράλληλη και ενίοτε πολεμική σε σχέση με την εξέλιξη των πολιτικών ιδεολογιών. Η μαρξιστική πρόσκληση για «έρευνα» ήταν εκείνη που συνάντησε τη μικρότερη ανταπόκριση στο περιβάλλον της κουλτούρας αυτής. Όταν η ευσπλαχνική εξέταση του φτωχού παραδίδεται στην ιδέα ότι αυτός έχει έναν ιστορικό προορισμό, όταν δηλαδή ο μύθος αποκτά την πιο γνωστή και καθαρή έκφρασή του, ο ορισμός του έσχατου χάνει την ικανότητά του να συγκεκριμενοποιεί ποιος αληθινά βρίσκεται στο βάθος της κοινωνικής κλίμακας.

Μολονότι πριν από κάθε θεωρητική αποδοχή προηγούνται: η συνείδηση της ανισότητας και η ταυτοποίηση μ' ένα ιστορικό υποκείμενο και με τα

καθήκοντά του, η εικόνα των έσχατων αρνείται να τα ορίσει με τρόπο καθόλα σταθερό και λεπτομερή. Αντίθετα, για γενεές γενεών η μυθική διδασχά παραμένει ανόθευτη ενώ τα υποκείμενα στα οποία αναφέρεται αλλάζουν: η εργατική τάξη, οι περιθωριακοί, της γης οι κολασμένοι του Franz Fanon, μέχρι τους χώρους της τρέλας και της παράβασης που θεωρήθηκαν ως αντι-κοινωνία.

Επίσης το ιστορικό καθήκον των κατώτερων, που παραμένει πάντοτε ένα έργο αναγέννησης, ολοκλήρωσης της δικαιοσύνης και παγκόσμιας ισότητας, μπορεί να προχωρά από τη μεταρρύθμιση της κοινωνικής δομής ως τη μεταρρύθμιση των συνηθειών ή τη μεταρρύθμιση της εκκλησίας. Μιλάμε για αναγέννηση και ολοκλήρωση για να υπογραμμίσουμε ότι συχνά ο μύθος των έσχατων αναφέρεται σ' ένα είδος προπατορικού αμαρτήματος των ανθρώπων, στην εγκατάλειψη μιας κατάστασης όπου η δικαιοσύνη έχει επικρατήσει απόλυτα. Για το λόγο αυτό ο μύθος είναι κυκλικός, με την έννοια ότι κλείνει μια φάση της ιστορίας ή το δίχως άλλο θέτει όριο στην ίδια την ιστορία.

Σύμφωνα με μια εξέταση των κοινωνικών κινήματων που έχουν ως προσανατολισμό τη δικαιοσύνη και την ολοκλήρωση, το σύστημα των κοινωνικών διαφορών παράγει κατώτερες ομάδες με υψηλό βαθμό ταυτοποίησης, ικανές για σύγκρουση και για αλλαγή της δομής, για επεξεργασία ιδεών και ιδεολογιών, για προσηλυτισμό μελών από διάφορα στρώματα, για προετοιμασία κινητοποιήσεων μαζικής διάρκειας. Άλλοι, όπως ο Polanyi, εξετάζουν τη φάση των κινήματων ανάμεσα στον ΙΧ και στον ΧΧ αιώνα σαν ένα φαινόμενο που δεν μπορεί να συγκεφαλαιωθεί στην πρωτοβουλία των κατωτέρων τάξεων, αλλά τείνει στην υπεράσπιση της κοινωνικής ζωής ενάντια στα καταστροφικά αποτελέσματα που η παγκόσμια λογική της αγοράς παράγει σε σχέση με τις θεμελιώδεις πηγές όπως η εργασία και η γη.

Σ' αυτή την πορεία που συνεχίζεται έναν αιώνα και διατρέχει περισσότερες από μια ηπείρους συγκλίνουν θρησκευτικές εμπνεύσεις και εντελώς λαϊκές (μη θρησκευτικές) θεωρίες. Τη σχέση ανάμεσα στις δυο την κατανοήσαμε από την εξέταση του αγγλικού εργατικού κινήματος: αλλά η λογική του μύθου είναι ανέλογη, ακόμα και όταν οι πολιτικές θέσεις αρνούνται να έχουν οποιαδήποτε θρησκευτική αιτιολόγηση.

6. Λειτουργίες και προσαρμογές του μύθου

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ είχε πριν απ' όλα μια λειτουργία που απέβλεπε στο να διευκολύνει τις πολλαπλές θελήσεις, στο να αποδώσει ενιαία διάθεση στις τάξεις της αλλαγής. Μόνο χάρη σ' αυτό το μυθικό σθένος η ιδεολογία γίνεται ιδεολογία των κοινωνικών κινήματων, και μονάχα χάρη σ' αυτό διαμορφώνο-

νται ειδικές μορφές επιψυχωτών και ηγητόρων. Η βαθειά προσκόλληση στο μύθο των έσχατων επιτρέπει στον πολιτικό ή στον κοινωνικό αγωνιστή να υποστηρίξει και να ανανεώσει τους λόγους που τον ωθούν να αγωνίζεται δίχως να αισθανθεί την ανάγκη να τους περισώσει, προσφεύγοντας στην επαγγελματοποίηση και στην εξειδίκευση. Αυτός ο μύθος προμηθεύει στην πολιτική δράση την πλούσια πηγή του εθελοντισμού και επιτρέπει κατ' αυτό τον τρόπο την άσκηση πολιτικής σ' όποιον είναι ξένος προς την κρατική διάταξη. Από εδώ προέρχεται ο θόρυβος, η ανησυχία και η αίσθηση της ενοχής που ενισχύονται από τις αναλύσεις τις σχετικές με τη γραφειοκρατικοποίηση των λαϊκών ηγητόρων: Το γεγονός ότι στην προγενέστερη πολιτική κουλτούρα δεν προκαλούσε κανένα πρόβλημα ο γραφειοκράτης ή ο επαγγελματίας, ενώ αποτελεί απαράδεκτη οπισθοδρόμηση για τα κινήματα που ως προσανατολισμό τους έχουν την ισότητα.

Η πιο πρωτότυπη λειτουργία του μύθου βρίσκεται στο γεγονός ότι αναφέρεται σ' ένα μερικό υποκείμενο. Η κατηγορία των έσχατων είναι ελάχιστα αναλυτική κατηγορία, ένας τόπος που μπορεί να προσαρμοσθεί σε διάφορα υποκείμενα. Αυτή περιέχει ωστόσο την ανάγκη αναφοράς σε κάποιους από τους ανθρώπους, και τον αποκλεισμό κάποιων άλλων. Πράγμα που είναι πολύ διαφορετικό από την περίπτωση αυτού που δρα ή του κυβερνήτη που επιψυχώνεται από την ιδέα της δικαιοσύνης, που είναι συνηθισμένος να θεωρεί το ζήτημα της σωστής κοινωνίας ως νομικό ζήτημα, κάτι το ιδιαίτερα ευγενικό αλλά που όμως υπερτερεί προσώπων και ομάδων. Με την έννοια αυτή οι έσχατοι δεν υπήρξαν μονάχα η αυτονομισμοποιητική αρχή μιας πολιτικής και κοινωνικής élite, αλλά ένα ιδεολογικό στοιχείο στην υπηρεσία κάποιου άλλου που βρισκόταν έξω από τη δικαιοσύνη. Λειτουργήσε επίσης ως εξαναγκασμός για να εκτιμηθούν τα αποτελέσματα της πολιτικής δράσης ομάδων και ανθρώπων, μια αρχή της αρίθμησης που μετέφραζε μ' όρους συμμετοχής την αρχή της δικαιοσύνης.

Ο μύθος των έσχατων έτσι όπως περιγράφηκε επιδρά ως ένα μέρος στα κινήματα για την κοινωνική δικαιοσύνη, κυρίως στη σοσιαλιστική παράδοση, στη χριστιανική, ενίοτε στον κοινωνικό ριζοσπαστισμό και στα αγροτικά και λαϊκιστικά κινήματα (φυσικά ιδιαίτερη επίδραση άσκησε στο ρωσικό ποπολισμό).

Είδαμε ήδη τη διαφορά και τη σύγχυση μεταξύ ταυτοποίησης και αντιπροσώπευσης. Είναι άλλο πράγμα να ταυτίζεσαι με μια κατώτερη κοινωνική ομάδα μέσα από την εικόνα των έσχατων, και άλλο να ξεκινάς από αυτό τον ίδιο τον ιδεαλισμό αλλά να φθάνεις στην αντιπροσώπευση μιας ομάδας, να επιτυγχάνεις μια πληρεξουσιότητα κι ως μην είναι χαρακτηριστικού τύπου. Στην πρώτη περίπτωση ο διάλογος γίνεται ανάμεσα στο υποκείμενο και στα γε-

γονότα της Ιστορίας· στη δεύτερη οι έσχατοι γίνονται τα υποκείμενα με τα οποία διεξάγεται ο διάλογος, που είναι σε θέση να απαιτούν πράγματα που κατ' ανάγκη δεν εντάσσονται σε μια τελεολογική θεώρηση. Το πέρασμα από την ταυτοποίηση στην αντιπροσώπηση, ή καλύτερα η επιπλοκή ότι η άσκηση μιας αντιπροσώπησης οδηγεί σε μια διαδικασία ταυτοποίησης, επιβάλλει σ' αυτόν που δρα δυο επίπεδα στον τρόπο που βιώνει τον πολιτικό του ρόλο. Από τη μια πλευρά, οι σημασίες, οι μεγάλες τάσεις, η αρχική υπόσχεση· από την άλλη οι επιτυχίες και οι αποτυχίες που καταμετρούνται στα πλαίσια ενός επιλεγμένου και σύντομου χρόνου. Αν συνοδεύεται από την αντικατάσταση του επαγγέλματος από τον εθελοντισμό, αυτό το πέρασμα μπορεί να περιορίσει το μύθο σε ιδεολογική ρητορία.

Υπάρχει επιπλέον μια τρίτη περίπτωση, στην οποία η αξιολόγηση των φτωχών και των έσχατων γίνεται δίχως να επαληθεύεται η ταυτοποίηση και δίχως να εγκαινιάζεται μια μορφή αντιπροσώπησης που να θεμελιώνεται στην πεποίθηση ότι αντιπρόσωποι και αντιπροσωπευόμενοι είναι ίσοι, επειδή είναι πολίτες. Είναι η περίπτωση του *προστάτη*, ανθρώπου με ανεπτυγμένο επίπεδο και εφοδιασμένου με μια εξουσία που δεν προαίπτεται από την πληρεξουσιότητα, που χρησιμοποιεί τη δύναμή του για να προστατεύσει τους αδύναμους.

Η ιστορική περίοδος, στην οποία η προστασία ασκήθηκε σ' ευρύτατη κλίμακα είναι ασφαλώς η μεσαιωνική κοινωνία. Η *πατρωνεία* δεν απαιτεί την ισότητα μεταξύ των μερών· αντίθετα, ξεκινά από τη διαπίστωση της διαφοράς των συνθηκών· αυτή έχει την τάση να θεμελιώνεται στην προσωπική γνωριμία μεταξύ του *προστάτη* και των αδυνάμων που τον εμπιστεύονται.

Και στην εποχή μας οι *leaders* και οι κομματικοί μηχανισμοί, που κάθε άλλο παρά διστάζουν να έρθουν σ' επαφή με τον «κόσμο», φαίνονται να συνεχίζουν την περιπέτεια στην οποία η άμεση και προσωπική γνωριμία ήταν ο κανόνας. Αυτός ο κανόνας διακινείται σε κινήματα και σύγχρονες εμπειρίες, από τη λαϊκή πελατεία, από τους «γραμματείς», από το ύφος τόσων και τόσων αρχηγών έστω και σε εκσυγχρονισμένες καταστάσεις ή σε περιφερειακές σε σχέση με τα κέντρα του βιομηχανικού καπιταλισμού. Από την πατρωνεία απουσιάζει η ιδέα μιας λύσης στην ιστορία του προβλήματος της ισότητας· η επιθυμητή κοινωνική τάξη δεν συνεπάγεται την εξαφάνιση των κοινωνικών διαφορών. Όταν ωστόσο εξασθενίζει η αίσθηση ότι η προστασία είναι οφειλόμενη, ο χώρος της προστασίας εκφυλίζεται σε αλληλοσυγκρουόμενες φυλές ή ταράζεται από εξισωτικά συλλογικά κινήματα.

Τελικά, οι μορφές του αγχιτάτορα-εμφυχωτή, του αντιπροσώπου και του *πάτρωνα* εκφράζουν τρεις τρόπους σχέσεων με τους έσχατους.

7. Αλλαγή και μεταμορφισμός: για ένα μη μεταμφιεσμένο συμφέρον

ΟΣΟ ΙΣΧΥΡΕΣ ΚΙ ΑΝ ΠΑΡΑΜΕΝΟΥΝ στην πολιτική κουλτούρα οι αναφορές στους «έσχατους», παρατηρούμε εδώ και αρκετό καιρό την εισβολή νέων γενεών στη δημόσια σφαίρα, των οποίων οι αναφορές και οι λόγοι της δράσης των είναι άλλης φύσης. Και πολλοί, με πολιτική, συνδυαλιστική και πολιτιστική δράση, που διαμορφώθηκαν σύμφωνα με το «πνεύμα» της εποχής που πέρασε, διέρχονται από μια περίοδο φανερώς απογοήτευσης, από μια περίοδο κρίσης.

Αλλά και η ατμόσφαιρα της εξαπάτησης δεν διαλύεται: έχουμε εξασκηθεί από εκείνους που θεωρούσαμε «έσχατους» ή από την υπόσχεση, την προσδοκία για έναν κόσμο διαφορετικό που ποτέ δεν είδε το φως, μέχρι και του σημείου να αισθανόμαστε ηττημένοι.

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίσουμε αν η εικόνα των έσχατων έχασε οριστικά τη δυναμική της: μπορεί να περνά από μια φάση έλλειψης για να επιστρέψει φεγγοβλούσα. Όμως, τρεις τουλάχιστον μεταβολές μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εξασθένιση του μύθου θα διαρκέσει για πολύ ακόμα.

Η πρώτη μεταβολή συνίσταται σε μια συμπεριφορά η οποία ερευνά, μελετά και αναμετρείται με τα κατώτερα ή περιθωριακά κοινωνικά υποκείμενα. Είναι φανερό ότι αυτό το οποίο αποκαλύπτει η έρευνα καθιστά εξαιρετικά δυσχερή μια διαδικασία ταυτοποίησης: μπορεί κάποιος να δοκιμάζει συμπάθεια αλλά αισθάνεται ότι δεν μπορεί να βρεθεί στη θέση των ανθρώπων που «μελετά».

Η δεύτερη εντοπίζεται στο γεγονός ότι όλο και περισσότερα είναι τα μέλη των κατωτέρων τάξεων που είναι σε θέση να εκφράζονται και να εκδηλώνουν τις απαιτήσεις τους χωρίς να έχουν ανάγκη από μια μυθική μεσολάβηση. Η κοινωνία, διευρύνοντας τα δικαιώματα του πολίτη και τις διαδικασίες στις οποίες αυτός μπορεί να συμμετέχει, έδωσε το λόγο στους «έσχατους», επιτάχυνε το πέρασμα από το μυθικό υποκείμενο στη συνάθροιση ατόμων που εκφράζονται.

Η τρίτη οφείλεται στο γεγονός ότι η πολιτική και κοινωνική δράση όλο και περισσότερο αφομοιώνεται από τη δημόσια σφαίρα, εκτυλίσσεται στα πλαίσια των κρατικών διαδικασιών, με συνέπεια να αυξάνονται οι γραφειοκρατικές-επαγγελματικές λειτουργίες. Μόνον όταν η πολιτική ασκείται έξω από τη σφαίρα αυτή ως εθελοντισμός, με το ιδεαλιστικό υπόστρωμά του, μπορεί να λειτουργεί ακόμα η εξισωτική μυθοπλασία.

Στο βάθος, ωστόσο, κυριαρχεί τελικά μια πολύ σημαντική πολιτιστική μεταβολή: η ιδέα ότι τα διαθέσιμα αγαθά δεν αυξάνονται απεριόριστα, ότι η

ανάπτυξη μπορεί να σταματήσει. Μετριάζεται κατ' αυτό τον τρόπο το σκάνδαλο μιας φτώχειας που διασκορπίζεται συγχρόνως με τα πλούτη.

Αλλά δεν πρόκειται μόνο για τις μεταβολές αυτές. Ο Alexis de Tocqueville στις τελευταίες σελίδες του έργου του *Η Ανατομία της Δημοκρατίας*, στις οποίες προσπαθεί να αποκρυπτογραφήσει τα περιεχόμενα, τα συναισθήματα, τις συνήθειες και τις ιδέες που θα συνθέτουν και θα διέπουν τη μελλοντική μαζική δημοκρατική κοινωνία, βεβαιώνει ότι «αφού το παρελθόν έπαψε να φωτίζει το μέλλον, ο νους του ανθρώπου περιφέρεται στο σκότος». Η νέα κοινωνία, που αναδύοταν, δεν μπορούσε να βρει τα πρότυπά της στο παρελθόν, με τα οποία θα μπορούσε να συγκρίνει το παρόν, γι' αυτό «δεν πρέπει να συγκρίνουμε τις κοινωνίες που γεννιούνται με τις ιδέες που ανήκουν σε κοινωνίες που δεν υπάρχουν πια». Ο Tocqueville είχε κυριολεκτικά κατά νου μια βαθιά ανθρωπολογική μεταβολή, που σήμερα βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη, κάτω από τα μάτια όλων μας: ο άνθρωπος χάνει την ιστορική του μνήμη, ζει μόνο στην αμεσότητα, στο πρόσκαιρο, στο καθημερινό. Όταν η απώλεια της ιστορικής μνήμης μπορεί να σκωρώσει κάθε σχεδιασμό για το μέλλον, ο άνθρωπος θα αναζητήσει να θεμελιώσει τη νομιμότητα του Λόγου του στις έσχατες αξίες, στη δικαιοσύνη, στην ισότητα, στην αδελφότητα, στην επανασυμφιλίωσή του με τη φύση, και όχι στους «έσχατους» και στα πρότυπα και στις συνήθειες που παρέλαβε από το παρελθόν, με την προϋπόθεση ότι οι έσχατες αξίες μπορούν να συνευρεθούν με τις νέες πραγματικότητες τις οποίες διαμορφώνει ο άνθρωπος, και είναι ικανές να ξεφεύγουν από ιδεολογικά μοντέλα που πλέον έχουν σκληρυνθεί στα σχήματα και στις δομές του παρελθόντος.

Αλλά περιφερόμενοι στα σκοτάδια, είναι πολύ δύσκολο να αποκρυπτογραφήσουμε τις τάσεις που διατρέχουν την εποχή μας, ακόμα και εξαιτίας του γεγονότος ότι το μάτι μας, όσο κι αν είναι εξασκημένο, ευαίσθητο και προσεκτικό, δύσκολα φθάνει ως το βάθος των πραγμάτων και συχνά συγχέει το φαινομενικό με τα βαθύτερα και δυναμικά ρεύματα που κρύβονται από το βλέμμα μας. Αλλά οι αξίες, οι έσχατες αξίες, είτε τις αποδέχονται οι πολλοί είτε οι λίγοι, είτε βρίσκουν μια επιφανειακή επικύρωση είτε παραμένουν κρυμμένες στο βάθος των πραγμάτων, διατηρούν αναλλοίωτη τη ζωτικότητα τους, παρά το γεγονός ότι δεν αποδειχθήκαμε ικανοί να γνωρίσουμε αν και με ποιες συγκεκριμένες μορφές και από ποιους συγκεκριμένους ή δυνητικούς πρωταγωνιστές είναι δυνατή η εφαρμογή και πραγμάτωσή τους στην κοινωνία.

Μερικούς από τη γενιά μου σημάδεψε μια μεγάλη και ουτοπική προσδοκία: σε μια εύπορη κοινωνία, που γνωρίζει χαμηλά επίπεδα αναλφαριθμητισμού, ικανή να ελευθερώσει τον άνθρωπο από την ανάγκη και το φόβο, όπου η εργασία θα γινόταν παιχνίδι και καλλιτεχνική δραστηριότητα, και ο άνθρωπος θα α-

ποτελούσε μέρος της φύσης, οι ανθρώπινες αξίες θα είχαν κάθε δυνατότητα και ευκαιρία να ριζώσουν και να διαδοθούν, γεννώντας νέες μορφές αλληλεγγύης που θα προκαλούσαν μια αληθινή και πραγματική αναγέννηση της ανθρωπότητας, μια μελλοντική κοινωνία αλτρουϊστών. Αντιθέτως, οι πραγματιστές πίστευαν και πιστεύουν —αλλά αυτή υπήρξε ανέκδοτη η πίστη όλων των πραγματιστών— ότι δεν μπορεί να ξεριζωθεί ο φυσικός εγωισμός του ανθρώπου ο οποίος, σε μια εποχή όπου αυτό που θα μετρά, επειδή όλο και περισσότερο θα σπανίζει, θα είναι ο αλτρουϊσμός, θα αναζητά πάντα μια μεταμφίεση. Αλλά η ηθική ορμή, που εμφυλώνει την πρώτη θέση, την αισιόδοξη, μπορεί εύκολα να γνωρίσει το μεταμορφισμό και να εμπλακεί σε μια ηθικιστική κριτική της δεύτερης άποψης, της απαισιοδοξίας, στο μέτρο και στο βαθμό που θα αποκαλύπτει τη διαψευσμένη ελπίδα. Και οι δυο θέσεις διατρέχουν τον κίνδυνο να χάσουν από τα μάτια τους την πραγματικότητα εξαιτίας της απολυτότητας που χαρακτηρίζει τις αρχές με τις οποίες προσεγγίζουν την πραγματικότητα αυτή, με το να την αποδέχονται ή να την καταδικάζουν ανάλογα με το αν αυτή δέχεται ή περιφρονεί τις ελπίδες τους.

Κυρίως για το λόγο αυτό ανάμεσα στον αλτρουϊσμό και στον εγωισμό που έχει μεταμφιεσθεί σε αλτρουϊσμό, πρέπει να εισάγουμε έναν άλλο όρο, ή μίαν άλλη αντίληψη: το *συμφέρον* που βρίσκεται στη βάση της ωφελμιστικής ηθικής. Το *συμφέρον*, κυρίως ως *συμφέρον*, δεν αναφέρεται φυσικά στον αλτρουϊσμό και, ταυτόχρονα, δεν έχει την ανάγκη των μεταμφίεσεων. Αυτό είναι κάτι το ψυχρό, κάτι που απαιτεί τον υπολογισμό· ο δόλος-φθορά αποτελεί το καθημερινό μέλημά του· οι αξιώσεις τις οποίες εγείρει είναι γυμνές, σαφείς, προβλέψιμες και ποσοτικοποιήσιμες σ' έναν κόσμο απογοητεύσεων που δεν θέλει να γνωρίζει τον κριτικό ενθουσιασμό και την «ισχυρογνωμοσύνη» των αλτρουϊστών αλλά ούτε και το υποκριτικό ταλέντο των μεταμφίεσεων.

Αλλά τι σημαίνουν οι όροι κλειδιά που βρίσκονται στη βάση αυτής της συζήτησης; Τι σημαίνει μεταμφίεση; Μεταμφιεσμένη με τι; Με περίπλοκες και επεξεργασμένες ιδεολογίες ή από συμπεριφορές και μεγαλειώδεις εξάρσεις; Όταν κάνουμε λόγο για εγωισμό, όπως φανερώνεται στο επίπεδο της ιδιωτικής ζωής του ατόμου, εννοούμε ότι το άτομο που επιδιώκει τιμή, κύρος, στοργή, μεταμφιέζει σε ηθική στάση τον εγωκεντρισμό του; Ή, μιλώντας για εγωισμό όπως αποκαλύπτεται στο επίπεδο της δημόσιας σφαίρας, εννοούμε ότι η υπεράσπιση του αληθινού συμφέροντος για μια άνετη ζωή μεταμφιέζεται από την ιδεολογία ή από την ηθική έξαρση —που κατά κανόνα υπαγορεύονται από το φθόνο— σε μια πάλη για ένα μεγαλύτερο εξισωτισμό;

Μία άλλη ασάφεια προκύπτει από το γεγονός ότι είναι δύσκολο να βρούμε ένα κριτήριο που να μας επιτρέπει να διακρίνουμε καθαρά, στο ιδιωτικό και στο δημόσιο πεδίο, μια αλτρουϊστική στάση από ένα μεταμφιεσμένο σε αλ-

τρουισμό εγωισμό. Ας αφήσουμε κατά μέρος την ιδιωτική σφαίρα, γιατί σ' αυτήν η συζήτηση γίνεται εξαιρετικά περίπλοκη, όπως έχουν δείξει οι μεγάλοι Γάλλοι μοραλιστές, και δυσκολοδιάβατη, αν ακολουθήσουμε τις υποδείξεις της φροΐδουχς ψυχανάλυσης. Στο πολιτιστικό και πολιτικό πεδίο ωστόσο θα μπορούσαμε ευκολότερα να σχίσουμε τη μάσκα των μεταμφιέσεων. Ας σκεφθούμε τα συλλογικά κινήματα των οικολογιστών, και ακόμα περισσότερο των ειρηνιστών. Οι πρώτοι συχνά φοβούνται —δηλαδή συχνά τους παρατηρούμε να υποχωρούν— να αντιμετωπίσουν την πρόκληση της νεοτερικότητας, να μην αναζητούν νέες λύσεις για τα προβλήματα ενός μέλλοντος που πλέον έρχεται ασυγκράτητο, να αρνούνται να διαμορφώσουν έναν προσανατολισμό και, τελικά, να τοποθετηθούν απέναντι στις στρατηγικές της ανάπτυξης. Υπάρχει ακόμα μια μορφή φόβου —μια νέα φυγή από την πραγματικότητα— όπου ο φαινομενικός αλτρουισμός για μια ειρηνευμένη κοινωνία τίθεται στη συνέχεια εκ των πραγμάτων στην υπηρεσία του συμφέροντος μιας πολιτικής δύναμης και γίνεται εργαλείο της. Τι πιο αλτρουιστικό από την πάλη για την κοινωνική δικαιοσύνη; Αλλά, όπως μας συμβουλεύει ο Milton Friedman, θα πρέπει να επιφέρουμε μια τροποποίηση στο Σύνταγμα, που να λέει: «καθένας είναι ελεύθερος να πράττει το καλό, αλλά με δικά του έξοδα». Οι αλτρουιστές μας αντιθέτως θέλουν να ενεργούν και να πράττουν το καλό με τα χρήματα και τις δυνάμεις των άλλων. Ο αλτρουισμός γνωρίζει ένα μόνο μέτρο: την προσωπική και εθελοντική δράση, που προσανατολίζεται στη λύση συγκεκριμένων προβλημάτων έξω από τους κύκλους της δημόσιας σφαίρας, της εξουσίας.

Για όλους αυτούς τους λόγους ο όρος που παρουσιάζει τις περισσότερες εγγυήσεις είναι το συμφέρον, επειδή δηλώνει τον ψυχρό υπολογισμό του Λόγου, που εμφανίζει τη σύγκρουση με ποσοτικούς όρους και προσπαθεί να προβλέψει τις συνέπειες επιλογών που πρόκειται να εφαρμοσθούν, δίχως να χρειάζεται τις μεταμφιέσεις των εξάρσεων ή των ιδεολογιών. Το συμφέρον μπορεί να χρησιμεύσει στο ξεμασκάρεμα τόσο του εγωισμού όσο και του αλτρουισμού και να επαναφέρει τη συζήτηση σε μια ορθολογική διάσταση, ικανή να επιτρέψει την επικοινωνία.

Πρέπει ακόμα να θυμηθούμε ότι αυτό το δύσκολο θέμα θίγει ένα πολύ παλαιό πρόβλημα: ο άνθρωπος είναι από τη φύση του καλός ή κακός; Υπάρχουν δρόμοι που οδηγούν στην απολύτρωση και στην ελευθερία του; Δεν πιστεύω πλέον στη δυνατότητα απελευθέρωσης του ανθρώπου, όπως δεν δέχομαι την άποψη που με επιμονή υπερασπίζεται την επιθετικότητα του ανθρώπου-ζώου. Τείνω μάλλον προς τη διδασχή του Κάντιου, ο οποίος διακρίνει στους ανθρώπους την ύπαρξη μιας «μη κοινωνικής κοινωνικότητας», δηλαδή μια κλίση για συνένωση και, συγχρόνως, μια τάση για απόσχιση και διαχωρισμό. Στη «μη κοινωνική κοινωνικότητα» θα ανακαλύψουμε τις ρίζες

του εγωισμού και του αλτρουϊσμού, δηλαδή το κανήγι του κάρους, της δύναμης, του πλούτου από τη μια πλευρά και, από την άλλη, την προσπάθεια να γίνουμε όντως άνθρωποι μέσα στην κοινωνία, άνθρωποι που σκέπτονται κριτικά και δρουν ανάλογα, άνθρωποι δηλαδή με αξιοπρέπεια!

8. Τρεις τάσεις σε κίνηση

ΣΕ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ που ατενίζει το μέλλον και αποστρέφεται το παρελθόν, πρέπει να αποτολμήσουμε μια πρόβλεψη για την αυριανή κοινωνία. Γι' αυτό, θα περιοριστώ σε τρεις τάσεις που οικοδομήθηκαν κατά τη διάρκεια μιας μακράς περιόδου και προσφέρουν αρκετά σταθερά δεδομένα, πολύ πιο ασφαλή απ' αυτά που μπορεί να προσφέρει η κατάσταση ή η εφήμερη μόδα. Αφορούν την κουλτούρα με την εξέλιξη της λαϊκοποίησης, την πολιτική οργάνωση, που όλο και περισσότερο θεμελιώνεται σε συμφέροντα και, τελικά, το παραγωγικό σύστημα που εισήλθε πλέον στην τεχνοκρατική εποχή.

Λαϊκοποίηση σημαίνει τη νίκη του βέβηλου πάνω στο ιερό: ωριμότερα, πρόκειται για κείνη τη μακρά διαδικασία που αρχίζει με το τέλος της μεσαιωνικής εποχής και την οποία μπορούμε να συγκεφαλαιώσουμε σε δυο σημεία που συνδέονται στενά μεταξύ τους. Πριν απ' όλα με λαϊκοποίηση εννοούμε μια αργόσυρτη διαδικασία διάβρωσης του ιερού στοιχείου που υπάρχει σε κάθε σύστημα αξιών ή σε κάθε σύστημα κανόνων που αναφέρονται στη θρησκεία ή στην παράδοση. Από αυτό το ιερό στοιχείο απομακρύνθηκαν αργά αργά οι ανθρώπινες συμπεριφορές και, κατά συνέπεια, οι θεωρήσεις που αναφέρονταν σ' αυτές: η πολιτική, η οικονομία, η επιστήμη, η φιλοσοφία. Με τη λαϊκοποίηση αυτής της τελευταίας η ηθική, της οποίας τελευταίοι θεματοφύλακες υπήρξαν κατ' ουσία η εκκλησία και η θρησκεία, γνώρισε την αποξένωση: απόδειξη της πορείας αυτής αποτελεί η σεξουαλική επανάσταση με τα περιεχόμενα, τις συμπεριφορές, τις συνήθειες, την ανοχή, τις μόδες και την αγορά που επέβαλε και καθιέρωσε. Το τέλος της διάκρισης μεταξύ ιερού και βέβηλου συνεπιφέρει επίσης την εξαφάνιση της διάκρισης μεταξύ καλού και κακού· ο θάνατος του Θεού συνεπάγεται το θάνατο του Διαβόλου. Όλα πλέον επιτρέπονται. Φθάνουμε έτσι στο δεύτερο σημείο: το τελικό αποτέλεσμα της λαϊκοποίησης δεν υπήρξε η αντικατάσταση του συστήματος αξιών και κανόνων από ένα άλλο σύστημα, αλλά η καταστροφή της αυτογιά σε κάθε πεδίο. Το λαϊκοποιημένο άτομο ανυψώνει τον υποκειμενικό λόγο του σε κριτήριο των πράξεών του, δίχως να αναγνωρίζει κάποιο όριο, και για μερικούς ηθική σημαίνει παραβίαση αξιών και κανόνων.

Η πολιτική συσπείρωση και οργάνωση ακολουθεί πλέον άλλους δρόμους,

και υπακούει στις προσταγές και στις απαιτήσεις που υπαγορεύει ο ωφελιμισμός, με την πιο χυδαία σημασία που μπορεί να έχει ο όρος, δηλαδή του μεταμφιεσμένου με τις αξίες του αλτρουισμού ωφελιμισμού. Ο άνθρωπος, έχοντας μόνο ένα κοσμικό σκοπό, συμμορφώνει τη συμπεριφορά του ανάλογα με το τι του υπαγορεύει η προσωπική άμεση ωφέλεια του —«εδώ και τώρα»—, σ' έναν ορίζοντα περιορισμένο και περιχαρτωμένο δίχως τάσεις και σχέδια που να προσβλέπουν σε κάποιο μέλλον. Έτσι, η πολιτική ενότητα μπορεί να οικοδομηθεί σ' αυτή τη βάση: ό,τι κοινό απέμεινε για να το μοιρασθούν τα άτομα μεταξύ τους είναι το ατομικό συμφέρον: μόνον αυτό τους ενοποιεί και τους διαχωρίζει. Η κοινωνία λοιπόν αναδομείται στη βάση οργανωμένων συμφερόντων. Οι αξίες που προσδίδουν στο άτομο την ανθρώπινη υπόσταση και φυσιογνωμία του δεν έχουν θέση στη δόμηση αυτή. Η αντιπροσωπευτική κυβέρνηση είναι υποχρεωμένη να βρει μια νέα νομιμότητα, που δεν είναι πλέον πολιτική αλλά οικονομική: είναι η νέα νομιμότητα του κοινωνικού ευδαιμονισμού που προκύπτει από τη λήψη μέτρων για τη μέριμνα της υλικής ύπαρξης των πολιτών, της ευημερίας και της ευτυχίας τους. Η αντιπροσωπευτική κυβέρνηση απογυμνωμένη από τις κατ' εξοχήν πολιτικές λειτουργίες της, ασχολείται όλο και περισσότερο με τη ρύθμιση της πώλης για τον πλούτο και για την ασφάλεια μεταξύ των διαφόρων οργανωμένων συμφερόντων. Η ανταγωνιστική αγορά, που απέβλεπε στη ρύθμιση της σύγκρουσης ανάμεσα στα ατομικά συμφέροντα, παρεχώρησε τη θέση της σε μια άλλη αγορά, την πολιτική, όπου ισχύει μόνον η λογική της εξουσίας, δηλαδή η λογική της δύναμης. Είναι η εποχή των «τζαμπατζήδων» της δημοκρατίας. Ωστόσο, επιτυγχάνεται κατ' αυτό τον τρόπο η πολιτική σύνθεση και ενότητα; Βρισκόμαστε μπροστά σε αδιέξοδα: ή αναρχία ή δεσποτισμός. Τελικά, θα πρέπει να δεχθούμε σαν πολύ πιθανό ότι το σύστημα των οργανωμένων συμφερόντων μπορεί να οδηγήσει σε μια νέα μορφή φεουδαρχισμού και σε ένα διαρκή πόλεμο ανάμεσα στους διαφόρους «ευγενείς» και σ' ένα «Βασιλιά» (την αντιπροσωπευτική κυβέρνηση) αν όχι απόλεμο, τουλάχιστον ανίσχυρο. Ή να οδηγήσει σε μια νεο-κορπορατιστική κοινωνία, στην οποία η συμμαχία, ή η ομοσπονδία μεταξύ των οργανωμένων συμφερόντων που αντιτίθενται στην αντιπροσωπευτική κυβέρνηση, θα δώσουν την αυταρχική απάντηση στην κοινωνική σύγκρουση. Αλλά νεο-φεουδαρχισμός και νεο-κορπορατισμός σκοτώνουν το πνεύμα του πολίτη, αφού αυτό που μετρά είναι το status, η κατάσταση του μέλους σε μια ισχυρή κορπορατιστική ένωση· οι άλλοι όλοι είναι καταδικασμένοι στην περιθωριοποίηση.

Η τρίτη και τελευταία ιστορική τάση σήμερα αφορά την είσοδο των κοινωνιών μας στην τεχνοκρατική εποχή. Η τεχνική είναι παλιά όσο και ο άνθρωπος. Ο άνθρωπος επέζησε του ζώου, στηριζόμενος στην ικανότητά του να

παράγει εργαλεία, παραγωγή που υποκαθιστούσε όλες τις βιολογικές ελλείψεις του. Αλλά υπάρχει τεχνητή και τεχνητή, και οι επαναστατικοί μετασχηματισμοί που προηγήθηκαν εξαιτίας των μεταβολών που επήλθαν στη σφαίρα της τεχνητής αιτιολογούν πραγματικές ανθρωπολογικές μεταβολές. Η πρώτη από αυτές πραγματοποιήθηκε στη νεολιθική εποχή όταν ο άνθρωπος από κυνηγός έγινε καλλιεργητής. Και παρέμεινε καλλιεργητής ως τις πρώτες φάσεις της βιομηχανικής επανάστασης. Αλλά η ανθρωπολογική αλλαγή που αναπόφευκτα θα ακολουθήσει τις τελευταίες ριζοσπαστικές μεταβολές στο πεδίο της τεχνητής δεν έχει προηγούμενο. Με την τεχνοκρατική εποχή εισερχόμαστε πλέον σ' έναν τεχνητά κατασκευασμένο κόσμο, που δεν θα δεσμεύεται από τις περιορισμένες πηγές της γης. Αρκεί να σκεφθούμε αυτή την αλληλουχία: ξύλο, κάρβουνο, πετρέλαιο (όλα περιορισμένα) και ατομική ενέργεια (απεριόριστη). Ας σκεφθούμε ακόμα τα συνθετικά χημικά προϊόντα. Ας σκεφθούμε μιαν άλλη αλληλουχία: το εργαλείο, που ανασκουφίζει τον κόπο του ανθρώπου, τη μηχανή, που απαιτεί τον πνευματικό έλεγχο του ανθρώπου, το ρομπότ που υπακούει σ' ένα κομπιούτερ. Η χειρωνακτική εργασία, συνδεδεμένη με τη γη, προορίζεται να εξαφανισθεί.

Ζούμε σ' έναν κόσμο που γίνεται όλο και περισσότερο τεχνητός και η σχέση μας με την πραγματικότητα της παραγωγής θα μεσολαβείται από τον προσωπικό κομπιούτερ, μέχρις ότου φθάσουμε στο σημείο εκείνο μετά το οποίο ο διαχωρισμός, χαρακτηριστικό γνώρισμα του καπιταλισμού, ανάμεσα στην κατοικία και στο χώρο εργασίας θα έχει ξεπερασθεί: με την κατ' οίκον εργασία θα αλλάξει και η φυσιογνωμία των μεγαλουπόλεων μας και θα βαθύνει ακόμα περισσότερο το χάσμα ανάμεσα στα μητροπολιτικά κέντρα και στις περιφέρειές τους, ανάμεσα στον κεντροποιημένο γιγαντισμό και στην αποκεντρωμένη δομή. Ένας κόσμος τεχνητός, πέραν του οποίου θα διαμορφώνονται φυσικά πάρκα, οικολογικές εφεδρείες, για να μας επιτρέπουν στις διακοπές να επαναλαμβάνουμε τη σχέση μας με τη φύση, στην οποία θα αποδίδεται όλο και μεγαλύτερος θρησκευτικός σεβασμός. Αλλά δεν θα υπάρχει πια χώρος για την καθημερινή, την προσωπική μας ζωή.

9. Η παρακμή των θεσμών και η νέα υποκειμενικότητα

ΑΥΤΕΣ ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΤΑΣΕΙΣ ΜΑΣ αποκαλύπτουν δυο πράγματα: από τη μια πλευρά τη γενική παρακμή των θεσμών που, με την αξία που περιέκλειαν, μπορούσαν να ενσωματώνουν τα άτομα και να συνδέουν τις γενιές μεταξύ τους, τη μια μετά την άλλη. Τη θέση τους κατέλαβαν μεγάλες γραφειοκρατικές οργανώσεις, ισχυρές τεχνοκρατικές δομές, που διευθύνουν τις παραγωγικές διαδικα-

σίες, υπερασπίζονται τα οργανωμένα συμφέροντα, εγγυώνται την κοινωνική μας ασφάλεια, αφιερώνουν μεγάλο μέρος των πόρων τους σε επιστημονικές έρευνες από τις οποίες εξαρτάται η επιβίωσή μας. Η λογική η οποία κυριαρχεί σ' αυτά τα υπερμεγέθη σχήματα τα οποία παράγουν κοινωνία, είναι πάντοτε η ίδια: ο τοπικός ορθολογισμός, η μεγιστοποίηση της ωφέλειας που μπορούν να αποκομίσουν αποτελεσματικότητας και χρήση κάθε μέσου στο κανήνι για την επίτευξη του σκοπού τους. Μόνο στο περιβάλλον ενός ορθολογικού υπολογισμού μπορούν να επιβιώνουν οργανισμοί του είδους αυτού, δεδομένου ότι δεν υπάρχει καμιά αξία που να τους νομιμοποιεί, αν και στα προγράμματά τους συμπεριλαμβάνουν την παραγωγή αξιών και συμβόλων που τους παρέχουν τη δυνατότητα της μεταμφίεσης και συγχρόνως τη νομιμότητα να αιτιολογούν και να δικαιολογούν σκοπούς και συμφέροντα αντίθετα προς την κοινωνία.

Από την άλλη πλευρά, αυτός ο ίδιος ο τυπικός ορθολογισμός, που εισχωρεί στην καθημερινή μας ζωή, αποδεδεσμένους δυνάμεις και δυνατότητες που τον αμφισβητούν και ασκούν κριτική σ' ολόκληρο το πλέγμα των εξουσιαστικών σχέσεων τις οποίες δημιουργεί. Πρόκειται για τις κριτικές δυνατότητες της κοινωνίας μας, που όμως δεν στάθηκαν μέχρι σήμερα ικανές να επινοήσουν τον κατάλληλο γι' αυτές θεσμό ώστε να μπορούν να οργανώσουν κοινωνικά και να αναπτύξουν τις κριτικές ικανότητές τους. Εξαιτίας αυτής της απουσίας, εξαιτίας αυτής της αδυναμίας μάλλον, «αυτό που πρέπει να γίνει» μορφοποιείται σε γολγοθά ή σε προχειρότητα με όλα τα στοιχεία του εχθροδαϊσμού και υποβαθμίζει την αξία και το νόημα του εγχειρήματος, που βιώνεται ως πόνος και αποστροφή. Η υποκειμενικότητα, λοιπόν, που δημοσιοποιεί σχεδόν κάθε ιδιοτροπία, δεν γνωρίζει την πορεία του κοινωνικού κινήματος, δεν γνωρίζει τον τρόπο με τον οποίο θα μπορέσει να γίνει θεσμός.

Απομένει η πολιτική σφαίρα ως έδρα των αξιών: το θεσμικό περιβάλλον στο οποίο ο Αριστοτέλης τοποθετούσε την πράξη ή —με σύγχρονους όρους— την επικοινωνιακή δράση των ανθρώπων. Αλλά, σήμερα, αυτό το πολιτικό ιδεώδες δεν φαίνεται να διαθέτει τα εφόδια που θα του επέτρεπαν, ίσως, να κυριαρχήσει ή να διαδραματίσει ρόλο πρωταγωνιστού: ο πολιτικός εμπειρισμός κατέχει την επιτηδειότητα των μεταμφίεσεων και είναι αρκετά δόλιος ώστε να καταφέρνει να κυριαρχεί με το ιδεολόγημα των καλών προθέσεων ή ως ψυχρός υπολογιστής των συμφερόντων που, πιθανότατα, διασυνδέονται. Ανάμεσα στους δυο ρόλους του προτιμότερος ο δεύτερος, επειδή είναι ειλικρινής και ορθολογικός, ενώ ο πρώτος εξαπολύει πάθη και μεταμφιέζεται με το ψέμα της ιδεολογίας· αλλά και οι δυο χάνουν το αληθινό κέντρο της κοινωνικής ζωής που είναι η αντιπροσώπευση, αντιπροσώπευση των αξιών και όχι των συμφερόντων, αποκαλυπτικών ή μεταμφιεσμένων.

Η πορεία φαίνεται απαισιόδοξη: είναι, είτε επειδή είναι πάρα πολύ συχνά τα επεισόδια των μεταμφιεσμένων σε αλτρουισμό εγωισμών, είτε επειδή δεν βλέπουμε στην ιστορία μια τάση προς τον αλτρουισμό. Αλλά, αυτό ίσως οφείλεται στη δική μας πολιτική τυφλότητα: αν ο άνθρωπος, πέρα από το να μην είναι κοινωνικός, επειδή κοιτάζει το συμφέρον του, είναι επίσης κοινωνικός, ο αλτρουισμός του θα μεταμφιέζεται όλο και περισσότερο, αλλά με διαφορετικό νόημα: θα είναι μεταμφιεσμένος, επειδή θα είναι κρυμμένος στο ιδιωτικό, επειδή θα στερείται δημοσιότητας και τυμπανοκρουσιών. Ο αλτρουισμός, στην κοινωνία μας όπου όλα διαφημίζονται, έχει ανάγκη να παραμείνει κρυμμένος και να διαδοθεί σε κύκλους που ακολουθούν υπόγεια κίνηση ώστε να μην εργλειοποιηθεί και εκφυλισθεί. Αντίθετα, στο δημόσιο πεδίο θα έχουμε μόνο την πάλη μεταξύ των οργανωμένων εγωισμών, πολύ συχνά μεταμφιεσμένων σε αλτρουισμό.

Ο μόνος, ίσως, δρόμος εξόδου, που σήμερα φαίνεται ουτοπικός, είναι η πολύ παλιά ιδέα της κοινότητας, που επιτρέπει στους ανθρώπους να επικοινωνούν και να δρουν στη βάση αξιών τις οποίες θεσπίζει, συμμερίζεται και σέβεται η κοινότητα, επειδή πηγάζουν απ' αυτήν και έχει, γι' αυτό, λόγους να τις υπερασπίζεται.

10. *Τι σημαίνει σήμερα να είσαι διανοούμενος*

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΣΧΑΤΟΥΣ, από την προσδοκία μιας δίκαιης κοινωνίας, καταλήξαμε στην ψυχρή λογική του συμφέροντος, κυρίαρχη στη σύνθετη, λαϊκοποιημένη κορπορατιστική κοινωνία της τεχνοκρατικής εποχής. Θύμα αυτής της εποχής είναι ο διανοούμενος.

Καταλαβαίνουμε πολύ καλά πλέον τους λόγους για τους οποίους δεν είναι στις μέρες μας δυνατή η φιγούρα του στοχαστή ως τρόπος ζωής, ως όραμα, ως εκφραστική αυτοπροσωπογραφία.

Ο διανοούμενος σήμερα, ο προοδευτικός διανοούμενος, στερημένος από το θεμέλιο στο οποίο οικοδομήθηκε η διαμόρφωσή του, και το οποίο προσέδιδε νόημα στο έργο του, τον έσχατο που θα γινόταν πρώτος, σ' ένα τεχνητά κατασκευασμένο κόσμο, «είναι κάποιος που πέρα από την επιστημονική κατάρτισή του αισθάνεται υπεύθυνος για πράγματα που δεν τον αφορούν προσωπικά», υποστηρίζει ο Jürgen Habermas. Χρησιμοποιεί τις γνώσεις του, σε μια δημόσια διάσταση, αρκετές φορές χρωματισμένες πολιτικά, σαν να επρόκειτο για μια δεύτερη εργασία. Δεν είναι πλέον συγγραφέας ή φιλόσοφος όπως ο Horkheimer ή ο Adorno για παράδειγμα· αλλά ειδικός στην οικονομία, σε ζητήματα υγείας ή ατομικής ενέργειας, περιβάλλοντος ή άμεσης δημοκρατίας.

Ωστόσο, και αυτό το είδος, θεωρείται ότι είναι περισσότερο παρά ποτέ αναγκαίο, συνεχίζει ο Habermas, επειδή μπορεί να διευρύνει το κριτικό πε-ριβάλλον γύρω από τα θέματα με τα οποία ασχολείται, και επιπλέον να διατηρήσει ανοικτή την πολιτική συζήτηση.

Δεν πρόκειται για προσωπική ευχαρίστηση. Και επιπλέον είναι αναγκαίο κάτι που συχνά λείπει: η αυτοκριτική, που χωρίς αυτήν διατρέχουμε τον κίνδυνο να εκφυλιστούμε σε μια ναρκισσιστική παρουσία, τυπική και χαρακτη-ριστική των διανοουμένων των media.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- R. H. Bainton, *La Riforma protestante*, Torino, Einaudi, 1982.
 H. Noel Brailsford, *I Livellatori e la rivoluzione inglese*, Torino, Einaudi, 1962.
 J. Habermas, *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, Αθήνα, Ύψιλον, 1987.
 —, *Le possibilità della ragione*, in Riza, n. 35, marzo 1990.
 E. J. Hobsbawm, *Studi di storia del movimento operaio*, Torino, Einaudi, 1978.
 K. A. Κατσουρός, «Και ενώ η πράσινη πολιτική παραμένει αδιευκρίνιστη... τι συμ-βαίνει με την πολιτική;» *ΛΕΒΙΑΘΑΝ*, τ. 7, 1990.
 M. Laroque Ladurie, *Montaillou*, Milano, Rizzoli, 1978.
 G. B. Macpherson, *Libertà e proprietà alle origini del pensiero borghese*, Milano, Isedi.
 A. Marucco, *Arturo Labriola e il Sindacalismo rivoluzionario in Italia*, Torino, Einaudi, 1970.
 D. Menozzi, *Chiesa poveri società*, Milano, Queriniana, 1980.
 M. Miegge, L. Corsani, U. Castaldi, *Protestanteismo e Capitalismo da Calvino a Weber*, Torino, Claudiana, 1983.
 G. Mongelli, *Povertà e ricchezza nella spiritualità dei secoli XI e XII*, Milano, Accademia Tudertina, 1969.
 M. Olson, *Ascesa e declino della nazioni. Crescita economica, stagflazione e rigidità sociale*, Bologna, Il Mulino, 1984.
 G. De Rosa, *Il movimento cattolico in Italia*, Bari, Laterza, 1974.
 K. Polanyi, *La grande trasformazione*, Torino, Einaudi, 1973.
 A. de Tocqueville, *Αντομία της Δημοκρατίας*, εκδ. Α. Καραβία, Αθήνα, 1968.
 G. Tourn, *Amos profeta di giustizia*, Claudiana, 1972.

